

MA'LUM SOHAGA OID TERMINLARNING LINGVISTIK O'ZIGA XOSLIGI

S.Mengliyeva

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada terminologiyaning dolzarb masalalari keng yoritilgan bo'lib uning tarixi va hozirgi kundagi holati keltirilgan. Shuningdek terminlarning yasalish qoidalari va misollar berilgan.

Kalit so'zlar: terminologiya, "Davlat tili haqida"gi Qonun, soha terminologik tizimi, lug'aviy birlik.

Terminologiya zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning aktual yo'nalishlaridan biridir. Hozirgi vaqtda terminologiya masalasining o'sib borishi, bir tomondan, ilm-fanning dinamik rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning ko'payib borishi sababli deb qaralsa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni, rivojlanishi va funksiyasi kabi masalalarning yetarli darajada o'rganilmaganligi bilan bog'liq hodisa deb izohlanadi.

Ijtimoiy hayotning rivojlanishi tilning rivojlanishiga hamisha turtki berib turgan va ayniqsa XXI asrda globallashuv ijtimoiy hayotga juda katta ta'sir ko'rsatdi, bu– tilning rivojlanishidagi yetakchi qonuniyat. Har bir milliy tilning leksikasi doim harakatda, o'zgarishda bo'ladi. Tilda yangi so'zlar paydo bo'lib, ular leksikani to'ldiradi, boyitadi. Yangi so'z hayotning talabi bilan tug'iladi. Ayniqsa, terminologiyada bu jarayon ko'zga yaqqol tashlanadi. Jamiyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan termin va terminologiya masalalariga davlat miqyosida e'tibor qaratib kelingan.

Jumladan, O'zbek tili Terminologiyasi ma'lum taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. O'zbek tili terminologiyasi sohasidagi ishlarni o'tgan asrning 50-yillarida O'zbekiston SSR Oliy Sovet Prezidiumi huzuridagi Til va Terminologiyasi qo'mitasi boshqargan (1931—1937 yillarda faoliyat ko'rsatgan), keyinchalik O'zbekiston FA Til va adabiyot instituti qoshidagi Terminologiya bo'limi (1964 yildan) olib bordi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika atamashunoslik qo'mitasi 1988 yildan 2004 yilgacha o'zbek tili Terminologiyasini tartibga solish va takomillashtirish bilan shug'ullanib keldi (2004 yil yanvardan mazkur qo'mita faoliyati to'xtatildi). 2004-yil yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-3358-son Farmoniga (Respublika davlat boshqaruvi organlari tizimini takomillashtirish to'g'risida) va Vazirlar Mahkamasi qaroriga asosan mazkur qo'mita faoliyati to'xtatilib, atamashunoslikka oid ishlarni tartibga solishni muvofiqlashtirish va ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifasi "Davlat tili haqida"gi Qonunni joriy etish komissiyasi zimmasiga yuklatildi.

2019-yil 21-oktabrda e'lon qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli farmonlaridan so'ng terminologiya sohasi

muammolariga e'tibor yanada oshishi shubhasizdir. Zero shunday ekan termin muammolarini hal qilish va ularni qo'llash masalalarini o'rganish tilshunoslar oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Terminologiyaning rivojlanishi, boyish yo'llari har xil: boshqa tillardan so'z olish, yangi so'z yasash, ayrim kategoriyalarning leksikalashuvi, so'z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqalardir. Bugungi kunda o'zbek terminologiyasining boyishi, asosan, boshqa tillardan so'z olish va ichki so'z yasash hisobiga ro'y bermoqda. U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omil uning tartibga solinganligi va muntazamligidir. Terminologiyaning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Masalan, umumadabiy tilda sinonimiya, omonimiya va ko'p ma'nolilik tilning boyligi bo'lsa, terminologiyada bular salbiy hodisa hisoblanadi. Masalan, birgina tushunchani ifodalash uchun o'zbek tilida yarimo'tkazgich — chalo'tkazgich — nimo'tkazgich terminlari qo'llanmoqda. Bu, o'z navbatida, o'qish va o'qitish va axborot almashish jarayonini qiyinlashtiradi. Shu sababli ham terminologiya ma'lum darajada barqarorlashgan barcha tillarda terminlar doimiy tartibga solib turiladi. Tartibga solish ma'lum terminologik me'yorlar asosida amalga oshiriladi. Terminologiya rivojida fan sohalariga oid maxsus lug'atlarni nashr qilib turish ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida termin va uning lisoniy belgi-xususiyatlarini o'rganishga doir ko'pgina tadqiqotlar amalga oshirilgan. Shunga qaramay bu sohada hali o'z tadqiqini kutib yotgan muammolar talaygina. Chunonchi, gidrotexnik terminlarning lisoniy xususiyatlari muammosi ham shular jumlasidan. Tilshunoslikda termin tushunchasi hozirgacha turlicha talqin qilib kelinmoqda. Ba'zi tilshunoslar terminga ilm va fan-texnikaga oid so'z va iboralarnigina emas, balki barcha uy-ro'zg'or asboblari nomlari, ishlab chiqarishning vositalaridagi nomlari, shuningdek, o'tmishdagi ibtidoiy qurollarning barcha nomlarini, ya'ni kasb-hunarga oid so'zlarni ham kiritadilar.

“O'zbek tilining izohli lug'ati”da terminga quyidagicha izoh beriladi: “Termin (lot. Terminus – chek, chegara) fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo'lgan so'z yoki so'z birikmasi; atama”. Bizga ma'lumki, termin so'z, ibora singari tilning lug'aviy birligi hisoblanadi. Termin deb atalgan maxsus lug'aviy birlikni oddiy ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega lug'aviy birlik hisoblangan so'zga qarama-qarshi qo'yish orqali uning o'ziga xos belgi-xususiyatlari o'rganib kelinmoqda.

Hozirgi kunda termin so'zi bilan bir qatorda atama, istiloh so'zlari ham ayni ma'noda qo'llanmoqda. Lekin ular termin so'zining hozirgi ma'nosini to'liq ifoda eta olmaydi. Atama, terminning xususiyatlarini aniq ifodalay olmaydi. Termin atamaga nisbatan torroq tushuncha hisoblanadi. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, termin bugungi kunda ilmiy tushunchalarga nisbatan qo'llaniladi. Bizningcha termin va atama tushunchalarini bir-biridan ajratgan holda qo'llash maqsadga muvofiq bo'lar edi. Binobarin, termin so'zini tor doirada ilmiy-texnikaviy, ilm-fan, san'at va adabiyotga oid ilmiy tushunchalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalarga nisbatangina qo'llab, boshqa turli nomlarga nisbatan atama so'zini qo'llash o'rinli bo'lar edi. Masalan kasb-hunar atamasini bunga misol qilib keltirishimiz mumkin. Atama so'zi keng

ma'noda bo'lib, geografik obyektlarning atoqli nomlariga nisbatanham qo'llanadi. Istiloh so'zini esa termin ma'nosida tarixiy mavzulardagi matnlar (masalan, adabiyot tarixi, Sharq falsafasi va boshqalar)da bemalol qo'llash mumkin. Terminni faqat leksikografik sathda tekshirish yetarli emas, deb o'ylaymiz, chunki termin ham keng ma'noda lug'aviy birlik hisoblanar ekan, u leksik va grammatik sathda ham ko'rib chiqilishi zarur. Shunga ko'ra termin bir qator lisoniy belgi-xususiyatlarga ega:

1. Terminlar fan va texnika, san'at, qishloq xo'jaligi, qo'yingki, ma'lum soha va fanga xoslangan bo'ladi.

Masalan, gidrotexnik terminlar, lingvistik terminlar, adabiyotshunoslik terminlari, siyosiy terminlar, geografik terminlar, yuridik terminlar, harbiy terminlar va hokazo. Termin tushunchalarni aniq, konkret va lo'nda ifodalaydi, chunki uning aniq izohi, ta'rifi bor. Masalan, gidrolokatsiya (gidro... va lot. locatio – tarqalish) – suv osti obyektlari (suvga cho'kkan kema) vaziyatini obyektlarning o'zi tarqatayotgan (sust lokatsiya) yoki sun'iy hosil qilingan akustik signallarning suv obyektlaridan qaytishi natijasida yuzaga keladigan (faol lokatsiya) akustik signallar vositasida aniqlash. Gidrolokatsiya kemalar harakatida ko'rinmaydigan suv osti to'siqlarini oshkor qilishda, baliq to'dalarini aniqlashda, okeanning fizik xossalarini tadqiq qilishda, cho'kkan kemalarni izlash va boshqalarda katta ahamiyatga ega.

2. Terminlar monosemantik xarakterga ega, lekin bu qat'iy emas, chunki bunday qoidaning buzilish hollari ham uchraydi. Umumxalq tilidagi so'zlarning ma'nosini maxsuslashtirish orqali hosil qilingan terminlarda bunday holni kuzatish mumkin. Shuningdek, terminlar etimologiyasida sinekdoxa va metonimiya hodisalarini kuzatish mumkin. Lekin terminologik leksika ko'p ma'nolilikning barcha ko'rinishlarini qabul qilmaydi, hamda terminlar bir ma'noli bo'lishi shart.

3. Ayrim terminlar, jumladan, gidrotexnik terminlar tarixiy-etimologik jihatdan asosan o'zlashma bo'ladi. Masalan, lotin tilidan: gidrolokator, gidrolokatsiya, gidromodul; yunon tilidan: gidrostat, gidrosiklon kabi; rus tili va u orqali boshqa tillardan: teatr, drama, muzika, roman, dialog kabi terminlar o'zbek tiliga o'zlashgani kabi.

4. Terminlar ilmiy uslubda keng qo'llaniladi, ya'ni ular ilmiylik uslubga xoslangan. Masalan, monolog-yakka shaxsning ayni paytda javob berilishini talab qilmaydigan, o'zgaralar replikalari bilan bo'linmagan nutqi.

5. Terminlar iste'mol doirasi chegaralangan leksika sirasiga kiradi, chunki ular termin sifatida ma'lum sohadagina ishlatiladi.

6. Terminlar faqat nomlash vazifasini bajaradi. Ular emotsional-ekspressiv vazifada qo'llanish xususiyatiga ega emas.

7. Terminlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft, so'z birikma tarzida bo'lishi mumkin: masalan, sodda shaklidagi terminlar: leksema, morfema va boshqalar; qo'shma shaklidagi terminlar: radioaloqa, radiostansiya, radioto'lqin kabi.

Bundan tashqari prepozitiv termin elementlar ham uchraydi: gidrotexnika, gidrolokatsiya, gidrolokator, gidrostat, gidrofon, gidrosiklon, gidroterapiya, gidromonitor,

gidromodul, gidrografiya, gidroakustika, gidrouzel va hokazo (bu terminlar tarkibidagi gidro soʻzi yunon tilida mustaqil maʼnoli soʻz hisoblanib, bizning tilimizda esa gidro soʻziga qoʻshilayotgan soʻz bilan birgalikda sodda soʻz hisoblanadi); birikma shaklidagi terminlar: gidravlik transport, gidravlik taran, gidravlik zulfin, gidrotexnik zulfin, gidrologik stansiya, gidrologik rejim, gidro akkumulyatsiyalovchi elektr stansiya (GAES), gidroelektr stansiya (GES), gidrotexnika betoni, gidravlik turbina va boshqalar.

8. Terminlar yasash xususiyatiga ega. Masalan, adabiyot + shunos + lik = adabiyotshunoslik, navoiy + shunos = navoiyshunos kabi.

9. Bir termin bir necha sohaga mansub boʻlishi mumkin. Unda u har bir sohada alohida tushunchani ifodalaydi. U nomlagan obyekt turlicha boʻladi. Masalan, morfologiya termini tilshunoslik sohasida soʻzlarning oʻzgarish shakllari tizimi, grammatikaning soʻz shakllarining yasash usullari hamda soʻz yasash qoidalari haqidagi boʻlim, botanika sohasi termini sifatida esa tuproqning tuzilishi va shaklini oʻrganadigan fan, biologiya sohasi termini sifatida esa organizmlarning tuzilishi va shaklini oʻrganadigan fan. Lekin koʻramizki, turli sohada turli tushuncha ifodalashiga qaramay umumiy semaga ega. Ana shu umumiy sema uni turli fan sohasida ham bir xilda qoʻllash imkonini beradi.

10. Termin muqobilsiz leksika sirasiga kiradi. Bu fikr albatta, bir til doirasida lekin keyingi paytlarda terminning muqobil variantlari kuchayib ketdi. Terminologiyada bu hodisa salbiy hodisa hisoblanib, bir qancha muammolarni keltirib chiqaradi. Bu esa terminologiyada hal qilinishi lozim boʻlgan dolzarb vazifalardan biridir.

11. Terminlar aniq bir maʼno ifodalagani uchun ularda sinonimiya, omonimiya, polisemiya kabi hodisalar boʻlmasligi shart.

Binobarin, tilimizda koʻp maʼnolilik, omonimiya, sinonimiya hodisalarini nutqning oʻziga xos koʻrinishlari, koʻrkamligi, jozibadorligi, nutqiy taʼsirchanlikni taʼminlovchi ijobiy hodisalar sifatida baholansa, terminlar masalasida bunday baho berib boʻlmaydi. Shunga qaramay terminologiyada ham uning shakllanish davrida, ayniqsa, bir tildagi terminologik tushunchalarni boshqa tilda ifodalash, tarjima qilish jarayonlari bilan bogʻliq terminlarning sinonim va dublet variantlari paydo boʻlib qolgan. Shu bilan birga terminlarda sinonimiya va dubletlik holatlarini kuzatish mumkin.

Masalan, birgina tushunchani ifodalash uchun oʻzbek tilida kitobiyot—biblografiya; tilak, gʻoya — ideya; hissiylik — santimentalistik; ramzchi shoir—simvolist; mubolagʻa — giperbola; majoz—trap; kinoya—allegoriya; uslub—stil; ajnabiylik—varvarizm; qabilachilik — provintsializm; burungʻulik—arxaizm; bitim—qofiya; mazmun — syujet; tuzilma — sistema; majmua — alʼmanax; nido — undash — xitob terminlari qoʻllanmoqda. Bu oʻz navbatida, oʻqish—oʻqitish va axborot almashish jarayonini qiyinlashtiradi. Shu sababli ham maʼlum darajada barqarorlashgan barcha tillarda terminlar doimiy tartibga solib turiladi. U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omil uning tartibga solinganligi va muntazamligidir. Tartibga solish maʼlum terminologik meʼyorlar asosida amalga oshiriladi. Terminologiya umumxalq tilining leksikasi negizida vujudga keladi, boyiydi.

O‘z navbatida, u umumxalq tilining boyishi uchun xizmat qiladi. Terminologiyaning rivojlanishi, boyishi yo‘llari har xil: boshqa tillardan so‘z olish, yangi so‘z yasash, ayrim grammatik kategoriyalarning leksikalashuvi, so‘z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqalar. Terminologiya rivojida fan sohalariga oid maxsus lug‘atlarni nashr qilib turish ham muhim ahamiyatga ega. Terminologik leksika umumxalq tili leksikasining ajralmas qismi sifatida u bilan birga rivojlanadi, jamiyat va til taraqqiyotidagi barcha jarayonlarni boshdan kechiradi. Ma’lum bir soha yoki fan yuqori darajada taraqqiy etgandagina o‘sha tilda maxsus terminologiya vujudga keladi. Har bir til terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishi mazkur tilning so‘z yasash qonuniyatlari asosida hamda uning leksikasi bilan mustahkam aloqada kechadi, chunki “har qanday fan xalq tafakkuri va nutqi erishgan natijalardan boshlanadi, keyingi rivojlanish jarayonida ham xalq tilidan ajralmaydi”. Shu bilan birga, terminologik leksika ham xalq tili leksik tarkibining boyishiga katta ta’sir etadi. Bu esa til bilan terminologiya o‘rtasidagi aloqaning ikki tomonlama ekanligini bildiradi. Mazkur aloqa umumiste’moldagi leksikaning terminologik leksika bilan o‘zaro munosabatida ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Bugungi kunda o‘zbek terminologiyasining boyishi, asosan, boshqa tillardan so‘z olish va ichki so‘z yasash hisobiga ro‘y bermoqda.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mengliyeva, S. S. "TEACHING MILITARY TERMINOLOGY TO CADETS." *EDITOR COORDINATOR* (2020): 512.
2. Savranbekovna, Mengliyeva Sunbula. "WAYS OF TEACHING VOCABULARY AND MILITARY TERMS TO CADETS IN ENGLISH." *Open Access Repository* 8.2 (2022): 139-141.
3. Mengliyeva, S. S. "HARBIY OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA INGLIZ TILINI O'QITISH ORQALI INNOVATSION METODLARNI QO'LLASH." *PEDAGOGS jurnali* 30.2 (2023): 22-25.
4. Менглиева, Сунбула Савранбековна. "ЎЗБЕК-ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИДА ҲАРБИЙ СОҲАГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ." *Academic research in educational sciences* 2.5 (2021): 673-677.
5. Darvishova , G. K. (2023). ШАРЛОТТЕ БРОНТЕ ИЖОД ҚИЛГАН ВИКТОРИЯ ДАВРИ. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(19), 238–243. Retrieved from <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/1701>
6. Iskandarovna, K. G., and D. G. Kenjabayevna. "The means of image" woman" in the literary world of charlotte bronte." *Journal of Critical Reviews* 7.12 (2020): 136-139.
7. Darvishova, Gulchexra Kenjabayevna SHARLOTTA BRONTE IJODIDA, and AYOLNING IJTIMOIIY MAVQEI. "ORIENSS. 2023.№ 1." URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sharlotta-bronte-ijodida-ayolning-ijtimoiy-mavqei> (дата обращения: 10.10. 2023).

8. Darvishova, Gulchexra Kenjabayevna SHARLOTTA BRONTE IJODIDA AYOLNING IJTIMOY MAVQEI // ORIENSS. 2023. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sharlotta-bronte-ijodida-ayolning-ijtimoiy-mavqei> (дата обращения: 11.11.2023).
9. Kenjabayevna, Darvishova Gulchehra. "The issues of gender, equality and moral problems in the novel "jane eyre" by charlotte bronte." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 12.5 (2022): 731-735.
10. Berdimurotovna, Namozova Dilnoza. "New methods in teaching a foreign language to students of nonlinguistic universities." *EPRA International Journal of Research and Development* 5.5 (2020): 84-86.
11. Namozova, Dilnoza Berdimurotovna. "Development of phonetic competence." *Science and Education* 3.9 (2022): 413-415.
12. Namozova, Dilnoza Berdimurotovna, and Munavvar Xaydarovna Rashidova. "THE PECULIARITIES OF DEVELOPING PHONETIC COMPETENCE." *Educational Research in Universal Sciences* 2.4 (2023): 526-529.
13. Berdimurotovna, Namozova Dilnoza. "Features of military terminology in modern conditions." *EPRA International Journal of multidisciplinary Research* 7.3 (2021): 7-9.
14. Nilufar, Shirinova, Shirinova Nargiza, and Radjabov Nosir. "Study Of The Gradual Relations In Differentiation Of Substance And Attributive Meanings In The English And Uzbek Languages." *JETT* 14.3 (2023): 504-512.
15. Shirinova, N. "ORGANIZATION OF THE ENGLISH TEACHING PROCESS." *Irrigatsiya va Melioratsiya* 2 (2018): 61-64.
16. Ширинова, Наргиза, and Нилуфар Ширинова. "ПОВЫШЕНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ КУРСАНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА." *Gospodarka i Innowacje*. 24 (2022): 744-746.
17. Tulkin, Saydaliev, Shirinova Nargiza, and Shirinova Nilufar. "ANALYSIS OF THE TRANSLATION OF ZAHIRIDDIN BABURS POEMS." *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES* 3.02 (2022): 42-48.
18. Булычёва, Маргарита Фаритовна. "Актуальность изучения творчества эрнеста хемингуэя на сегодняшний день." *Academic research in educational sciences* 3.3 (2022): 298-304.
19. Булычёва, М. Ф. "К ВОПРОСУ О ЭФФЕКТИВНЫХ СТРАТЕГИЯХ КОММУНИКАЦИИ." *Educational Research in Universal Sciences* 2.4 (2023): 535-539.
20. Bulichyova, Margarita. "METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR WORKING WITH AUTHOR'S SONG." *Modern Science and Research* 2.3 (2023): 256-260.

21. Булычёва, М. (2023). К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ДЛЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ. ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ УНИВЕРСИТЕТА ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(18), 9–13. Retrieved from <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/1621>
22. Rashidova, Munavvar Xaydarovna. "Instructional scaffolding to improve learning." *Innovative development in educational activities 2.7* (2023): 135-140.
23. Rashidova, Munavvar Xaydarovna, and Dilnoza Berdimurotovna Namozova. "Improving learning through scaffolding." *Educational research in universal sciences 2.4* (2023): 530-534.
24. Xaydarovna, Rashidova Munavvar, and Namozova Dilnoza Berdimurotovna. "Review of the research on boburology abroad and in Uzbekistan." *The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research 2.09* (2020): 55-60.
25. Рашидова, Мунаввар Хайдаровна. "Развитие коммуникативной компетенции в обучении курсантов устной речи." *Инновации в педагогике и психологии 4.1* (2021).